Црквене студије, Ниш / Church Studies, Nis 5-*2008, 401-407*
УДК 271.2:272

Liturgia e agiografia tra Roma e Costantinopoli, Atti del I e II Seminario di Studio Roma - Grottaferrata 2000-2001, Grottaferrata 2007 (Krassimir Stantschev - Stevano Parenti). Литургија и хагиографија између Рима и Цариграда, Радови првог и другог семинара, Рома - Гротаферата 2000-2001, Гротаферата 2007 (Красимир Станчев - Стевано Паренти).

Овај изузетан зборник радова пружа одличан увид у стање Црквених студија на Апенинском полуострву. Већ Увод (Premessa VII-X стр.), који су написали приређивачи, открива да су проучавања организованија и свеобухватније постављена у односу на стање у српској науци. У овом случају, носиоци истраживања била су посебна одељења два римска универзитета (Università degli Studi *Roma Tre* и Università degli Studi di Roma "Tor Vergata"), монашком заједницом Badia Greca di Grottaferrata у сарадњи са два специјализована удружења. Прво (L'associazione Italiana per lo Studio della Santità, dei Culti e dell'Agiografia - AISSCA) окупља научнике који проучавају култове светаца и хагиографије, а друго италијанске слависте (L'Associazione Italiana degli Slavisti - AIS). Њиховим напором у Гротаферати (30-31. март 2000) и у Риму (29-30. март 2001) одржана су два истоимена научна семинара. Под непромењеним именом већи део радова публикован је у овом зборнику, док је због његовог кашњења неколико прилога објављено у другим публикацијама.

Резултат интензивног проучавања историје хришћанства у савременој италијанској науци јесте и опредељење да изучавање тријаде (житије, литургијска служба, панегиричка проповед) захтева "методолошки екуменизам", што подразумева садејство научника различитих струка и порекла. Осим тога, још из наслова се види да, ни приликом одређивања просторног оквира, нису уважене географске разлике. Како би блискост источног и западног хришћанства била додатно наглашена, прва сесија одржана је у Гротаферати, месту на ком су разнородни утицаји били посебно изражени.

Следеће наведено схватање о три поља истраживања, радови су, након поделе првог по просторном критеријуму, груписани у четири целине. У првој, насловљеној *Литургијско-хагиографски аспекти итало-грчке традиције* (Aspetti liturgico-agiografici della tradizione italo-greca), налази се пет радова. Први (Enrico Morini, *La visione "epicletica" nel Bios italogreco di sant'Elia Speleota. Origine e fortuna, risonaze bibliche e valenza liturgica di un topos agiografico*, 1-10) разматра хагиографски топос приказа Светог Духа у виду нематеријалне ватре, са посебним освртом на тај мотив у Житију св. Илије Спелеоте (sant'Elia Speleota). Осим тога, аутор се задржао на питању његовог порекла (Стари завет и Нови завет), примене у литургијској пракси, као и на више просторно и временски међусобно удаљених хагиографских текстова, који садрже слично место.

Следи још један инспиративан текст (Elena Paroli, *Aspetti liturgici della festa di San Bartolomeo a Grottaferrata*, 25-32), у којем се разматрају текстолошке, хагиографске и са њом повезане литургијске компоненте култа Светог Вартоломеја у Гротаферати. Прослави овог светитеља нарочито је посвећена пажња у манастирском типику. Најочигледнија је одредба која је налагала посебну литургијску праксу и монашку свакодневницу у раздобљу од 11. до 18. новембра. У остатку текста пажња

је усмерена на анализу садржаја рукописа codex Cryptensis B.β. III, а посебно на лични допринос Ђованија Росанесија његовом обликовању.

Трећи рад (Giaia Zaccagni, *Considerazioni sulla paternità del bios di San Bartolomeo di Simeri*, 33-44.) започиње оспоравањем става да је писар Данијеле Шеволифаће, који је стварао на крају XIII и почетку XIV в., писац Житија Вартоломеја Симеријског (рукопис Универзитетске библиотеке у Месини, sig. Mess. Gr. 29). Овај текст је вероватно настао у годинама након смрти светитеља (19. август 1130). Том догађају блиско је и време настанка хомилије 34 Филагата де Ћерамија. Након њиховог упоређивања, изнета је идеја, са извесним елементима претпоставке, да су та два дела текстолошки зависна. У прилогу ауторка се осврнула на критичке примедбе на своје издање Житија Вартоломеја Симеријског, у намери да појасни том приликом примењен методолошки приступ.

Историјска компонетна заступљенија је у следећем раду (Antonio Saturnino, *Sulla titolatura aulica e di funzione presente in un bios monastico italo-greco del X secolo*, 45-57), где је извршена подробна анализа Житија Св. Илије Младог (sant'Elia il Giovane), насталог 930-940. г., као извора за висока цивилна достојанства. Она доноси више значајних просопографских открића у вези са светитељевим савременицима, угледних византијских достојанственика. Даље разматрање, заправо, расветљава још један елеменат учења о синфонији, тј. идеалним односима између световних и духовних власти. Правећи велики просторни скок, аутор нас уводи у историју настанка култа Св. Теоктиста. Овај светитељ је у Цариграду обављао највише дворске функције средином IX в. и истакао се као борац против иконокласта и обновитељ цркве. Делови његовог житија јесу још један пример хришћанског учења о преношењу небеске хијерархије на дворску.

Следећа целина у преводу гласи: *Литургија и хагиографија у византијско-словенском свету* (Liturgia e agiografia nel mondo bizantino-slavo). Започиње радом (Augusta Acconcia Longo, *I santi nell'innografia liturgica bizantina (sec. VI-IX)*, 59-72) у којем се анализом најстаријих, нажалост веома ретких, химнографских текстова прате помени и улога светаца. Хронолошки старији слој сачињавају кондаци, у чијем стварању се нарочито истакао Роман Мелода. Настали су за потребе богослужења у катедралним црквама, што је утицало и на њихову форму. У њима се помињу само најзначајнији светитељи, што се објашњава конкретним историјским околностима, односно израженом привржeношћу истакнутих личности одређеним богоугодницима. Међутим, изнета је и претпоставка да су одређени слојеви црквене хијерархије били против давања значајније улоге светитељима у тој врсти црквених песама. Следећи ступањ наступа са развојем монашке литургијске праксе, што је условило настанак канона. По писцу овог прилога, у њима хагиографски елементи нису од самих почетака имали чврсто утврђено место. Осим тога, иконокласти су у појединим случајевима заузимали уздржан став према култовима светитеља, сматрајући и то обликом идолатрије. Међутим, управо због таквог става иконобораца, када је над њима остварена коначна победа, култови светитеља су добили значај важног елемента правоверног хришћанства, што је и омогућило њихове помене у свакодневном литургијском животу цркве.

Следећи рад (Krassimir Stantchev, *Innografia e agiografia nel periodo slavo antico (secc. IX-XI)*, 73-88) нас оставља у приближним временским оквирима, али нас упућује на просторе на којима су Словени стварали своју најстарију књижевну баштину. Полази се од става да већина, односно чак 28 % тог материјала чине химнографски списи (преглед дат у прилогу, стр. 80-84). Резултати њихових

проучавања су, међутим, неоправдано недовољно заступљени у најновијој општој литератури. Са друге стране, указује се на низ радова (допуњени списак литературе дат на стр. 85-88), насталих последњих деценија који откривају важну чињеницу да знатан део корпуса старе литургијске грађе (више од стотину рукописа) чине управо самостална дела. Тиме се знатно смањује бројчана неравнотежа, која претеже у корист производа преводилачке делатности са грчког језика. Аутор примећује да је избор хагиографских мотива у тим самосвојним словенским текстовима зависио од потреба средине у којима су она настајала.

Наредни прилог (Marcello Garzaniti, *Il culto dei santi nella Slavia ortodossa alla luce dei libri del vangelo e dell'apostolo*, 89-109) такође је обогаћен прилогом (105-108 стр.) у виду тематске библиографије. Она је органски повезана са првим делом овог рада, у којем се аутор критички осврнуо на проучавања словенских литургијских књига (јеванђеља и апостола), као извора за изучавање светитељских култова. Сигурном руком води читаоца од почетних истраживачких напора с почетка XIX в., све до најновијих прилога. Изразио је незадовољство тиме што, уз ретке изузетке, латинска и грчка писана грађа нису довољно искоришћене за сличне студије. Затим, у намери да још једном практично покаже велике могућности овог приступа, извршио је крађу анализу Остромировог јеванђеља, најстарије датоване словенске рукописне књиге, која је настала 1056-1057. г. за истоименог кијевског кнеза.

Питање најстарије верзије цариградског синаксара основа је следећег рада (Andrea Luzzi, *La più antica recensione del sinassario di Costantinopoli*, 109-113). У њему се овај спис дефинише као један од најзначајнијих извора за културну историју Византије, али се и не посматра као "монолитни блок", већ као "сплет рецензија". Тиме су одшкринута врата за ауторово поновно негирање у науци дуго присутне тврдње да је настарији примерак овог списа рукопис ms. Patm. 266, из прве половине X в. Та одлика се приписује групи рукописа означеној као H*. Важно је то што за покровитеља изворног синаксара писац сматра византијског владара Константина VII Порфирогенита.

Чак два рада посвећена су стваралаштву Христифора Митиленског, који је у XI в. обогатио византијски литургијски календар, тиме што је за сваког свеца у години саставио јамбски дистих. У првом прилогу (Lia Raffaella Cresci, *Dalla poesia all'agiografia: il caso di Cristoforo Mitileneo*, 115-119) издвојени су примери светитеља (Текле, Стахије, Вендимијан, Александар Солунски). Закључено је да су Христифорова ученост и познавање античких и сложених песничких техника, без обзира на ограничења овакве кратке форме, код читаоца сваког појединачног дистиха деловали на стварање вишеслојних морално-дидактичких идеја и упечатљивих емотивних слика. Овај квалитет је ставио, како се види из последњег рада ове целине (Lilia Schomorokova Venturini, *Agiografia, liturgia ed "errori" del traduttore dei distici del Prolog stišnoj*, 121-130), његовог преводиоца, који је стварао у Трнову средином XIV в., пред велике изазове.

Следи разматрање другог елемента тријаде у скупини радова, коју смо превели са *Проналажење и/или пренос: култ реликвија светитеља* (Inventio e/o Translatio: il culto delle reliquie dei santi). Надахнуто излагање првог прилога (Luigi Canetti, *Mnemostoria e archeologia rituale delle traslazioni di reliquie tra antichità e medioevo*, 131-151) настоји да обогати новим ставовима проучавања теме преноса моштију. Посебно су проучавани такви догађаји у периоду IX-XII в. који имали су одлике крађе. Уочио је осам религиозних, историјско-друштвених и књижевних карактеристика, које су им заједничке. Аутор је указао и на неке сличне књижевне мотиве, настале у периоду паганске антике, мада је сам оспорио могућност да су они

послужили као непосредни узори за обликовање потоњих списа о преносу реликвија. Међутим, извесни описи свечаног дочека моштију (adventus) имају модел у описима погребних церемонијала римских хришћанских царева у IV в.

Највећу вредност рада (Enrico Morini, *Note sull'incorruzione del corpo nella reliogisità ortodossa*, 153-165) налазимо у томе што су успешно усклађене историјска позадина настанка појединих случајева непропадљивости светих моштију са теолошким учењима, која су настала у вези са њима. Искоришћени су примери забележени од рановизантијске епохе, па све до модерног доба, на просторима деловања православне цркве, укључујући и кратку белешку о Стефану Драгутину. Српском етничком простору блиска су и разматрања у студији (E. Paroli, *Le reliquie del santo nei* Miracula di san Demetrio di Tessalonica, 167-182) о реликвијама солунског патрона, а чије страдање се, обично, смешта у Сирмијум. Конкретније, анализиран је и међусобно упоређен читав низ списа, чији садржај тенденциозно покушава да докаже да су мошти Св. Димитрија ипак смештене у солунској базилици, која је њему посвећена.

Развијено Житије малоазијског монаха, светитеља Лазара, написао је његов ученик Григорије, а разматрано је следећем раду (Antonino Saturnino, *Luoghi santi e corpi santi: testemonianze di devozione microasiatica nella vita di san Lazzaro del Monte Galesion (BHG 979)*, 183-205). Прво поглавље тог списа говори о периоду од отприлике 984. до 1018. г. Открива многе појединости о животу хришћанске заједнице на просторима Анадолије, Сирије и Палестине у виду извесне врсте описа ходочашћа (приложен је и картографски приказ кретања Св. Лазара, стр. 205). У неку руку, реч је о посебном жанру хришћанске књижевности, а паралелу у старој српској књижевности лако налазимо са деловима развијених Житија Св. Саве. Њиховој сличности доприноси и то што су нека места која су посетили малоазијски и српски ходочасник била иста. У основном тексту, као и у додатку (Сећање на драматичан догађај: Разарање Анастасиза у Житију св. Лазар, 199-204), расветљена је и једна мрачна епизода у међусобним односима мухамеданаца и хришћана у Светој земљи.

Стална тема славистике јесу творци првог словенског писма. Ипак, у наредном раду (Slavia Bârlieva, *La translatio S. Clementis papae e l'inizio del culto dei santi Cirillo e Metodio in Europa occidentale*, 207-225) питања појаве и развоја култа солунске браће у западној Европи посматрана су кроз призму култа Св. Климента. Познато је да прве просветитеље Словена са овим понтификом повезује то што је старији међу њима пренео његове мошти у Рим. Анализирани су латински текстови у прози и у стиху (рукопис Cod. Par. Lat. 5411, ff. 29v-39r је објављен прилогу, стр. 218-224), који су посвећени том догађају или знаменитом римском папи уопште. Тим путем откривене су занимљиве појединости о Ћирилу и Методију. Иако се споменута епизода ретко среће у текстовима насталим за потребе источне цркве, ауторка их је узела у разматрање чиме је не само испунила строге методолошке захтеве, већ је још једном допринела да се остваре начела изложена у уводу овог зборника.

Следећи рад (Pierre Gonneau, *L'invention des reliques de Serge de Radonež et le developpement de son culte*, 227-258)[1] посвећен је питањима проналажења реликвија и развоја култа Сергија Радоњешког (умрлог 25. децембра 1392. г.), као и компративној анализи постојећих житија овог свеца. Иначе, реч је о чувеном црквеном реформатору и оснивачу манастира Свете Тројице. Аутор разликује три фазе у развоју поменутог култа. Прва започиње његовом смрћу, коју неизбежно прати спознаја барем једног постхумног чуда. Неопходан предуслов за стварање култа јесте

1 Приказивач два прилога на француском јесте проф. Ема Миљковић.

и писање житија. Најпознатији руски хагиограф тог времена, Епифан Мудри, написао је у периоду 1418-1419. г. прву верзију Житија Сергија Радоњешког. Друга фаза започиње 5. јула 1422. године, када је братство Свете Тројице почело да проналази реликвије свога оснивача. Како је та епизода морала бити унета у његово житије, а Епифан умро пре 1422. године, братство се обратило Пахомију Србину да опише те догађаје. Он је, захваљујући свом књижевном дару, био један од кључних актера у промовисању руских светаца. У случају Сергијевог житија написао је пет или шест редакција, у које све укључује и Епифаново дело. Последњи рукопис представља илустровано Житије Сергија Радоњешког, које представља препис с краја XVI в., рукописа састављеног око 1525. године, насталог на основама Пахомијевог рада. Читаоцима овог зборника сада је доступна и у штампаном облику.

У прошлости су забележени бројни примери веровања у чудесне особе симбола хришћанства. У наредном раду (Marija Pjukhanova, *Reliquie in volo e in viaggio tra oriene e occidente nel XV secolo e l'idea di terza Roma. (La casa di Loreto, ili capo di sant'Andrea, l'Odighitria di Tikhvin*, 259-275*)* највише простора издвојено је за случајеве преласка Богородичине куће, у међувремену претворене у храм, у Лорето у Италији, затим главе апостола Андрије, пренете са Пелопонеза на Апенинско полуоство 1461. г., и чудесне појаве иконе Богородице Одигитрије у руском месту Тиквин. Њиховом анализом откривене су бројне међусобне теолошко-историјске везе. Дошло се до уверења да сврха настанка и развоја ових веровања није била чисто религиозна, при томе мислимо на учење да свете реликвије саме траже неискварену хришћанску заједницу. Она су у знатној мери служила и у војно-политичке сврхе, као што је подстицање крсташких похода, или су биле уклопљене у руску државно-црквену идеологију, чији део је било и учење о Москви као трећем Риму.

Следи текст (Gaia Zaccagni, *Il sangue dei giusti e l'immagine dell'Arcangelo Michele: un culto locale dell'isola di Lesbo*, 277-288) који нас најпре упућује на саме почетка поштовања архангела Михаила у Фригији. Пажња нам је, затим, усмерена на егејско острво Лезбос, на којем је, вероватно због близине малоазијским просторима, култ првог међу анђелима јако развијен. Ипак, најизраженији је у тамошњем манастиру Taxiarchis, а што је, свакако, у вези са великом иконом овог светог ратника. Поред димензија и тога да је израђена у техници плитког рељефа, а представљени лик црног лица, њена највећа особеност је, ипак, то што је направљена од гипса. Међутим, анализа ликовног и историјског значаја ове реликвије је у другом плану у односу на антрополошки приступ, који је био неопходан, како би се објаснило народно предање, по којем је лик архангела Михаила настао од хришћанске крви монаха-праведника, страдалих од "агарјана".

Разуђенији је следећи прилог (Martina Caroli, *La barba dell'apostolo. Translazioni di reliquie in età carolingia tra legittimazione e propaganda*, 289-310), којим започиње последњи низ радова, насловљен као: Реликвије светитеља и легитимизација власти (Reliquie di santi e legittimazione del potere). Полази од занимљивог садржаја - 76. и 83. главе Liber pontificalis ecclesiae Ravenatis - списа који је на почетку IX в. саставио АндреаАњело. Прва од њих открива како је равенски епископ Максимилијан послат на исток, како би у равенску катедралу, посвећену апостолу Андреји, пренео његове мошти. Због противљења византијских световних власти, у Италију се вратио само са честицом моштију. Због схватања да и делић светих реликвија има снагу целине, овај прелат је придобио велико поштовање у својој средини. Она је, са своје стане, искористила овај успех како би подигла свој углед у односу на цркву у Цариграду и друга хришћанска средишта. То је суштински разлог зашто је и преносу Максимилијанових моштију, догађају описаном у другом

од наведених поглавља, посвећена велика пажња. Упоредио га је и са анонимним рукописом, Translatio Germani interpolata, са почетка IX в., који говори о преносу моштију Св. Германа у унутрашњост цркве San Vicenzo martire (755-756. г.), због тога што имају пуно заједничких одлика.

Занимљиву допуну шеснаестог рада овог зборника налазимо у полемичком делу (Elena Ouchanova, *Le reliquie di s. Clemente papa e la formazione della chiesa russa nei secoli X-XI*, 311-322), у којем се посматрају, и то првенствено у руској средини, одјеци култа Св. Климента. Иако то из савремене перспективе није тако уочљиво, ауторка је утврдила да је овај римски папа већ приликом покрштавања Руса, старањем световних и црквених власти, добио улогу државног и народног светитеља. Тек са променом спољних и унутрашњих околности, ту улогу су добили најпре Св. кнез Владимир, а касније и апостол Андреј. За ову тврдњу аутор је највише аргумената пронашао анализом садржаја једног канона, писаном на старословенском језику, посвећеном проналажењу светитељевих моштију, а читаном 30. јануара. Супротно преовлађујућем уверењу, сматра да није настао поводом догађаја из средине IX в., у којем је учествовао Константин, већ ради обележавања, за руску средину значајнијег, премештања дела Климентових моштију из Херсонеза у Кијев 988. г.

Иако је на почетку следећег прилога (Anna Vlaevska-Stantcheva, *Reliquie e potere locale: il culto di s. Pietro Levita nel Vercellese*, 323-328) наглашено да садржи резултате прелиминарних истраживања, он је далеко од сумарног. Иако сажето, то је заправо прецизно разматрање настанка и развоја једног локалног култа, који раније није био у целини научно сагледан. Реч је о блаженом "Петру Ђакону, званом Левит, племенитом становнику Верђеле", који се истакао као близак сарадник Гргура Великог, те је чак споменут и у неким делима тог знаменитог папе. Ипак, више су разматрани остали извори и издања, разнородни по карактеру и сврси, али и по времену и месту настанка, који говоре о Петровом пореклу и заслугама за цркву, његовом гробном месту и преносу моштију. Обрађени су и пратећи архитектонско-ликовни, литургијски и фолклорни елементи његовог култа.

Наредни чланак (Ivan Biliarsky, *La translation des reliques à la capitale du second empire bulgare et les idées du pouvoir*, 329-338) представља значајан допринос проучавању споја верских и политичких доктрина, како код Бугара, тако уопште и код јужнословенских народа, као и утицаја византијске традиције на развој тих учења. Билиарски сматра да је преношење и сакупљање реликвија у престоници одраз политичких идеја времена. Под утицајем византијске традиције сматрало се да њихово присуство означава постојање Божје милости у царском граду, што води ка сакрализацији простора престонице, али и читавог Царства и његовог суверена. Таква сакрализација обезбеђује владајућој династији легитимитет, можда чак и значајнији од онога који се остварује победама на бојном пољу. Оваква врста престижа била је неопходна, истиче аутор, државама пред којима су стајали тешки задаци у односу на реалне моћи државе. То је било нарочито изражено у случају Бугарске у веку који је претходио османском освајању.

Од свих радова следећи (Rossanna Morabito, *Culto dei primi santi Serbi e lagittimazione del potere osservazioni sulla translazione delle reliquie di s. Simeone e di s. Sava*, 339-362) ће свакако највише привући пажњу српске научне јавности. Писац је испред себе ставио задатак да истражи како се описи преноса моштију двојице српских светаца (Св. Симеона и Св. Саве) уклапају у идеолошки план хагиографских дела, а посебно са становишта легитимизације политичке власти. Зналачки су размотрена житија, закључно са Теодосијевим списом о првом српском

архиепископу. Међу њима су уочене бројне, на први поглед занемарљиве нијансе, које много откривају о развоју култева владара-светитеља међу Србима. Посебно је наглашено како је на настанак тих разлика, чак и међу блиским или сродним текстовима, утицала дворска или монашка средина, у којој су они настајали.

Компаративни приступ примењен је и у прилогу Barbare Lomagistro, под насловом *Reliquie di santi-re nelle terre ceche e nel regno serbo: possibilità di un approccio comparativo* (363-380). У њему су проучене сличности и разлике у поимању порекла владарског права и моћи у две словенске државе, које су средином XIV в. исказале амбиције ка царској власти. Са једне стане, ради се о свестраним напорима Карла IV да Чешку претвори у средиште западног царства. Ради остваривања овог циља, политичко оправдање тражено је и у наводним инсигнијама његовог претходника, чешког мученика Вацлава. Важно је тврђење да је неким од њих давано и сакрално значење. Због малобројнијих изворних података, део текста посвећен приликама у Србији, где је Стефан Душан, такође, покушавао да обезбеди царску титулу, оправдано је мањи. Ауторов став је да је реч о два изразита примера translatio старих инсигнија. Овај рад се придружује одавно започетим, али не тако бројним напорима да се проуче односи између тих држава у периоду њихових највећих политичких амбиција.

С обзиром на време када је живео и стварао Димитрије Туптало (1651-1709) и време када је канонизован (априла 1757. г.) следећем раду (Giovanni Brogi Bercoff, *La canonizzazione del primo santo del settecento russo. Storia e funzione*, 381-393) припало је последње место. Међутим, управо је релативна временска блискост омогућила аутору да искористи већи број прецизних извора, те да са великом акрибијом прати процес Димитријевог уласка у списак руских светитеља. Нарација започиње краћим освртом на његов живот, преко открића његових непотворених моштију, све до коначног обликовања службе и житија неопходних за његово слављење 21. септембра. Велики простор посвећен је и личности Арсенија Макејевича (1697-1772), због тога што овој занимљивој црквеној фигури те епохе припадају највеће заслуге за стварање првог светитељског руског култа у XVIII в. Тај подухват захтевао је дипломатску довитљивост, јер је највећа препрека његовом остварењу лежала у особеном уређењу тадашње руске царевине и њеном посебном односу према цркви.

Владимир Алексић (Ниш)